

Avusturya Arşiv Belgelerinde Şeyh Sait İsyanı (1925)

Sezen Kılıç*

Özet

Avusturya arşivlerinde Şeyh Sait İsyanı ele alan üç farklı tarihli belge söz konusudur. Söz konusu belgelerin tamamı Avusturya Elçisi August Kral tarafından Avusturya Dışişleri Bakanı'na hitaben yazılmıştır. Toplam on dokuz sayfadan ibaret olan belgelerin ilki, isyan esnasında 26 Şubat 1925, ikinci belge isyan bastırıldıktan hemen sonra 24 Mayıs 1925, son belge ise isyancıların yargılanıp infazlarının gerçekleştirilmesi akabinde 18 Eylül 1925 tarihlerinde kaleme alınmıştır. Avusturya Elçisi ilk yazısında, çıkan isyanın gerekçesi, niteliği ve boyutuna ve ne zaman bastırılacağına dair izlenimlerini ve isyan karşısında Türk Başbakanı ve İçişleri Bakanı'nın tutumunu ortaya koymaktadır. Avusturya Elçisi ikinci yazısında isyanın nasıl bastırıldığını, Türkiye'ye maliyetini, yeni isyanların çıkmaması için Ankara hükümetinin ne tür önlemler almayı planladığını açıklamaktadır. Ardından Kürt bölgelerinde İngiltere'nin ne tür entrikalar çevirdiğinin ve Kürt meselesinin çözülememesi durumunda Türkiye'nin kayıplarının neler olabileceğinin analizini yapmaktadır. Aynı zamanda İstiklal Mahkemesinde Abdülkadir Geylani'nin niçin isyancılarla birlikte yargılandığı ve Kürt hareketi açısından önemi hakkında görüşünü beyan etmektedir. Avusturya Elçisi son yazısında ise isyana katılanların hangi beyanları sonucu muhalif gazetecilerin İstiklal Mahkemesinde yargılandığını ve yargılanmadaki asıl gerekçenin ne olduğunu izah etmektedir. Akabinde de İstiklal Mahkemesi Başkanı ve yargılanan gazetecilerden Hüseyin Cahit hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Araştırmamızın amacı Şeyh Sait İsyanı ve sonrası yaşanan gelişmeler hakkında yabancı bir diplomatın izlenim ve kanaatlerini aktarmak ve bunların basılı eserlerle ne derece örtüştüğünü ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Sait İsyanı, Avusturya Elçisi, Kürt Meselesi, Muhalif İstanbul Basını, Musul.

* Doç. Dr., İzmir/TÜRKİYE, sezenkilig197@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7871-1740, DOI: 10.37879/9789751756480.2023.34

The Sheikh Said Rebellion in Austrian Archives Documents (1925)

Abstract

There are three different dated documents dealing with the Sheikh Said Rebellion in the Austrian archives. All of the said documents were written by the Austrian Ambassador August Kral, addressing the Austrian Minister of Foreign Affairs. The first of the nineteen-page documents was written on February 26, 1925 during the rebellion, the second on May 24, 1925, right after the revolt was suppressed, and the last document was on September 18, 1925, after the rebels were tried and executed. In his first letter, the Austrian Ambassador reveals the rationale, nature and extent of the revolt, his impressions of when it will be suppressed, and the attitude of the Turkish Prime Minister and Minister of Interior in the face of the revolt. However, the feudal structure in Eastern Anatolia expresses the opinions of Sheikh Said about the main purpose of the rebellion, whether the rebellion will be successful and how long it can last. In his second article, the Austrian Ambassador explains how the rebellion was suppressed, its cost to Turkey, and what kind of measures the Ankara government plans to take to prevent new rebellions. Then, he analyzes what kind of intrigues Britain has been making in the Kurdish regions and what Turkey's losses might be if the Kurdish issue is not resolved. At the same time, he expresses his opinion on why Abdulkadir Geylani was tried together with the rebels and his importance for the Kurdish movement in the Independence Court. In his last letter, the Austrian Ambassador explains which statements of the participants in the rebellion resulted in the trial of the opposition journalists in the Independence Court and what the main reason for the trial was. Subsequently, he made evaluations about the President of the Independence Court and one of the journalists on trial, Hüseyin Cahit.

The aim of our research is to convey the impressions and opinions of a foreign diplomat about the Sheikh Said Rebellion and the developments after it, and to reveal the extent to which they overlap with the printed works.

Keywords: Sheikh Said Rebellion, Austrian Ambassador, Kurdish Question, Opposition Istanbul Press, Mosul.

Giriş

Avusturya arşiv belgeleri esas alınarak Şeyh Sait İsyanı ve sonrası gelişmeler Avusturya Elçisi August Kral'ın yazışmalarıyla ortaya konulacağı ve basılı eserlerle de teyit edileceği için bu isyan öncesi Kürtlerin Osmanlı Devleti ve İstiklal Mücadelesi dönemindeki durumu ve isyanları hakkında özet bir bilgi verilecektir.

Etnik kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürülen Kürtler, ilk kez Mervanoğulları sülalesi (990-1096) ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer yer siyasi egemenlik kurmuşlardır. Anadolu'da Kürtlerin yaşadığı bölgeler Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır.¹ Nitekim Yavuz Sultan, Çaldıran Savaşı sonrası Safevi Devleti'nin batı hududunda yer alan Diyarbakır'ı ele geçirip İran'ı tehdit altında tutmak istiyordu. Bu konuda fırsat, Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı sonrası Osmanlı ordusunun Tebriz'den çekilmesinden yararlanıp Diyarbakır'ı kuşatmaya kalkışmasıyla ortaya çıkacaktır. Bu kuşatmayı kaldırmak için Padişah, Konya Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı görevlendirmiş, eski Akkoyunlu divan kâtiplerinden olup da kendisine sığınan meşhur âlim İdris-i Bitlisi'den de destek talep etmiştir. Bunun üzerine İdris-i Bitlisi doğudaki Kürt beylerini ikna etmiş ve on bin Kürt gönüllüsü ile Hüsrev Paşa'ya katılarak Diyarbakır'daki kuşatmanın kaldırılmasında katkı sağlamıştır. Akabinde yine İdris-i Bitlisi'nin katkılarıyla Mardin de dâhil olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki 25 Kürt beyi Osmanlı Devleti'ne itaat etmiş, padişah da bu beylere eski düzenlerini muhafaza ve idare edecekleri şekilde beratlar vermiştir.² Bölgedeki toprakların mülkiyetlerini bu Kürt beylerine ait olarak kabul eden fermanlarla çok sayıda sancak, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına alınmıştır. Tımar ve zeamet teşkilatı olmayan ve serbest mir-i miranlık adı verilen bu sancaklar, Osmanlı'ya belli oranda vergi verir ve gerektiğinde de askerleriyle hizmet ederdi. Bu Kürt beylerinin sancakları boşalınca dışarıdan kimseye verilmez oğullarına, kardeşlerine ya da en yakınlarına verilirdi.³ Öte yandan Kürdistan sınırları pek de kesin olmayan bir coğrafi bölgeyi ifade etse de Osmanlı Devleti'nde farklı milliyetler ve etnik gruplar arasında bir ayırım yapılmadığı gibi Kürt ve Kürdistan adları rahatlıkla kullanılmıştır.⁴

Özellikle Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemden itibaren başta vergi toplama ve askere alma gibi nedenlerle zaman zaman başka boy ve beylerde olduğu gibi Kürt boyları arasında da XVII. yüzyıldan itibaren isyanlar görülmeye başlanmıştır. Osmanlı'da Kürt isyanları esas olarak II. Mahmut döneminin merkezileştirmek çabalarına karşı bir tepki olarak 1806-1843 yılları arasında görülmüştür. Bu Kürt isyanlarından biri, Sultan Abdülmecid döneminde 1842'de Cizre emaretinin ikiye ayrılıp bir kısmının Musul'a bağlanmasını bahane eden

1 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 109-111.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 273-276.

3 Uzunçarşılı, *age.*, s. 580-581; Turan, *1. Kitap*, s. 109.

4 Turan, *1. Kitap*, s. 109-111.

bölgenin hâkim aşiret reisi Bedirhan Bey tarafından çıkartılmıştır. Bu isyan sonrası Bedirhan Bey bağımsızlığını ilan etmiş, hatta kendi parasını dahi bastırmış, ancak Osmanlı hükümetinin üzerine asker göndermesiyle yenilgiye uğrayıp ailesiyle birlikte 10 yıllığına Girit'e sürgüne gönderilmiştir. Diğer önemli bir isyan da 1880'de Şeyh Ubeydullah'ın İngiltere ve Rusya'nın desteğiyle Osmanlı ve İran karşısında ayaklanıp merkezi Musul olmak üzere bağımsız bir devlet kurmaya kalkışmasıydı. Ubeydullah'ın her iki devlete karşı bir isyana kalkışması yenilgisine ve Mekke'ye sürülmesine neden olmuştur. Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir⁵ (Geylani) daha sonra onun yolunda yürümeye çalışarak Kürdistan Teali Cemiyeti'nin⁶ başına geçecektir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası patlak veren Ermeni isyanları ise II. Abdülhamit'in Kürt-Sünni aşiretlerinden süvari birlikler oluşturarak bir yandan Ermeni ve Rus saldırılarına karşı koymaya, diğer yandan da Kürt aşiretleri arasındaki kavgaları keskinleştirerek onları denetim altında tutmaya çalışmasına yol açacaktır. II. Abdülhamit'in 1891'de bu doğrultuda oluşturduğu birliklere Hamidiye alayları denmiş, alayların başına aşiret reisleri atanmış, maaş ve rütbe verilmiştir. Hamidiye alaylarının başındaki aşiret reislerinin çocukları da 1892'de asıl Araplar için açılan aşiret okullarında eğitim almalarının yanı sıra bir nevi rehin de tutulmuşlardır. Daha sonra bu alaylardan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda yararlanılmıştır.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yasal Kürt örgütü Diyarbakır'da 1908'de Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında kurulmuştur. Aynı yıl İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetinin başkanlığına Seyit Abdülkadir seçilmiştir. İstanbul'daki Kürt öğrencilerin 1912'de Hevi Cemiyetini kurmalarıyla Kürtler arasında dayanışma ve iş birliği uygulamaya dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya, Abdürrezzak Bedirhan'ı koruması altına alıp bağımsız bir Kürdistan kurması için desteklemiştir. İngiltere ise Süleymaniye yöresinde 17 Kasım 1918'de Şeyh Mahmut önderliğinde kendine bağlı bir Kürt

5 Seyit Abdülkadir (Geylani) Ayan Meclisi üyesi ve Şurayı Devlet Reisi olmuş ve Hürriyet ve İhtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Uğur Mumcu, *Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925*, um:ag Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 6.

6 Kürdistan Teali (İlerleme) Cemiyeti, İstanbul Cağaloğlu'nda, Seyit Abdülkadir ve arkadaşlarınınca kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına Seyit Abdülkadir, başkan yardımcılığına Mehmet Ali Bedirhan ve Ferik Fuat Paşa, genel sekreterliğine Babanzade Şükrü getirilmiştir. Mumcu, *age.*, s. 1-5.

7 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 248; Erik Jan Zürchner, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 202-203; Turan, *1. Kitap*, s. 109-111; Mumcu, *age.*, s. 5-57.

hâkimliği kurdurmuş, İstanbul ve Anadolu'da da İngiliz Muhipler Cemiyeti gibi kuruluşlardan yararlanarak Kürtleri örgütlemeğe yönelmiş, bu doğrultuda Binbaşı Noel de Lawrence'in rolünü oynamaya çalışmıştır. Aynı yıl Seyit Abdülkadir ve Bedirhanoğulları önderliğinde İstanbul'da kurulan Kürt Teali Cemiyeti, Doğu Anadolu'da birçok şube açmıştır. Bu gayretlerden de cesaretle aşiret reisi Ali Batı, 11 Mayıs 1919'da Nusaybin'de bir isyan çıkarıp özerklik ilan etmiş, ancak isyan üç ayda bastırılmış ve kendisi de hayatını kaybetmiştir. Kürtlerin özerklik ve bağımsızlık talep ve çabalarına karşın Osmanlı hükümeti çözüm olarak Seyit Abdülkadir gibi Kürt liderleriyle 10 Temmuz 1919'da gerçekleştirdiği toplantıda Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Kürt vali ve memurların atanmasını kabul etmiş, bağımsızlık ve özerklik taleplerini ise reddetmiştir. İstiklal Savaşı esnasında Bahtiyar Aşiret Reisi Cemil Çeto'nun çıkardığı isyan daha ikinci haftasında 7 Haziran 1920'de sonlandırılmıştır. Yine bu dönemde 1 Haziran 1920'de çıkan Milli Aşireti İsyanı ise bütün yaz boyunca sürmüş, Eylül başında bastırılmıştır. Bu sırada Kürdistan meselesi İtilaf Devletleri tarafından Paris, Londra ve San Remo toplantılarında ele alınmış, eski Stockholm Elçisi Şerif Paşa da Kürt bölgesinin bölünmesine ve bölgede azınlık durumunda bulunan Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmasına karşı çıkmış, bu talebi reddedilince bağımsız veya özerk bir Kürdistan kurulması için çabalamış, bunları da elde edememesi üzerine 5 Mayıs 1920'de konferanstan çekilmiştir. 10 Ağustos 1920'de kabul edilen Sevres Antlaşması ile bir Ermenistan kurulması ve bu topraklarda Kürtlerin ancak özerk olmasının kabul edilmesine dair maddeler Kürtlerin geneli tarafından karşı çıkılmışsa da Kürt Teali Cemiyeti tarafından sırf istekleri bir antlaşmada geçiyor diye olumlu karşılanmıştır. Bunun akabinde 6 Mart 1921'de çıkan Koçgiri İsyanı, Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa'nın sert müdahalesi ile 17 Haziran 1921'de bastırılmıştır. Ancak Nurettin Paşa'nın bu isyanı şiddet ve vahşetle, hatta katliamla bastırıldığı şikâyetleri TBMM'de sert tartışmalara neden olmuşsa da bu amaçla oluşturulan inceleme komisyonu Paşa'nın sadece görevinden el çektilmesini sağlamıştır.⁸

Avusturya Elçisi Kral'a Göre Şeyh Sait İsyanı

Araştırmamızın esasını teşkil eden Şeyh Sait İsyanı ile ilgili Avusturya arşivlerinde on dokuz sayfadan oluşan belgeler mevcuttur. Bu belgelerin tamamı Türkiye'de görevli Avusturya Elçisi August Kral tarafından üç farklı tarihte kendi dışışleri

⁸ Martin von Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 404-408; İlhami Aras, *Adım Şeyh Sait*, İlke Yayınları, İstanbul 1992, s. 20-31; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 179-185; Mumcu, *age.*, s. 5, 7-13, 18, 33-48, 51; Zürchner, *age.*, s. 202-203; Turan, *1. Kitap*, s. 111-114.

bakanı Heinrich Mataja'ya hitaben yazılmıştır. Elçi Kral, söz konusu yazıların ilkinin isyan esnasında, ikincisini isyan bastırıldıktan hemen sonra, üçüncü ve son yazısını ise isyancıların yargılanıp infazlarının gerçekleştirilmesi akabinde kaleme almıştır. Söz konusu bu üç farklı tarihli yazı, kronolojik sıraya göre ve konu başlıklarına göre ele alınacak ve belgelerde yazılanları teyit amacıyla basılı eserlere müracaat edilecektir.

1) Doğu Anadolu'da Kürt İsyanı

Elçi August Kral, “Doğu Anadolu'da Kürt İsyanı” başlıklı ve 26 Şubat 1925 tarihli ilk yazısında önce şunları açıklamaktadır: Yaklaşık on gün önce Doğu Anadolu'dan bir şeyh önderliğinde silahlı bir çetenin jandarmalarla çatışmaya girdiğine dair haberler gelmiş ve bu başlangıçta pek de önemsenmemiştir. Büyük Millet Meclisi'nde konuyla ilgili verilen gensoruya İçişleri Bakanı kaçamak bir şekilde, meselenin bir haydutluk işi olduğu ve çok çabuk zararsız hale getirileceği cevabını vermiştir. Duyulduğu üzere isyanın çıkış noktası, Diyarbakır'ın kuzeyinde ve Muş ile daha önce bir sancak olan, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni idari yapılanmasıyla vilayet haline dönüştürülen Harput arasında bulunan Genç⁹'tir. Vaktiyle Bitlis vilayetine dâhil olan Genç, dağlık, az sayıda derin vadi tarafından çevrilmiş, iletişim imkânlarından yoksun ve çok zor geçit veren bir vaziyette olduğundan bu şartlar altında askerî birliklerin karşı karşıya kaldığı zorluklar da oldukça büyüktür. Bu nedenle askerî harekâtın başlangıcında Ankara hükümetinin, isyanın birkaç günde bastırılacağına dair iyimserliğini anlamakta oldukça güçlük çekiliyor. Bu arada haydutların çoğalarak ilerledikleri haberleri artınca Büyük Millet Meclisi'nde ve basında kaygı oluşmuş ve konuyla ilgili açıklamaların doğruluğu hususunda şüpheler dillendirilmeye başlanmış ve bu durum 21 Şubat 1925'te Başbakan Fethi Bey'in açıkça kabinede ilk anda yeterince askerî güç gönderilmediği için olayın bir isyana dönüştüğünü itiraf edinceye kadar sürmüştür.¹⁰

Gerçekten Elçi Kral'ın yukarıda ifade ettiği üzere Doğuda bir isyanın patlak verdiği söylentileri her tarafta dolaşmaya başlayınca konuyla ilgili İçişleri Bakanı Cemil Bey (Uybadın)¹¹ 18 Şubat 1925'te, Şeyh Sait adında yağmacı bir haydutun

9 Şehrin eski adı Darahani'dir.

10 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8329-8331.

11 Fethi Bey kabinesinde ilk önce Recep Bey (Peker) içişleri bakanlığını üstlenmiş, ancak iki ay sonra görevinden istifa ettiği için yerine Cemil Bey (Uybadın) gelmiştir. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tépikiler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 85-87.

peydah olduğunu, taraftarlarıyla birlikte haydutluk yaptığını, fakat hükümetin ciddi önlemleri neticesinde pek yakında yok edileceğini belirtmiştir.¹² Diğer yandan Başbakan Fethi Bey'in isyanla ilgili 24 Şubat'ta TBMM'de yaptığı açıklamada, "olayın, çevredeki kuvvetlerle önlenemeyecek kadar önem ve ciddiyet kazandığı kanısına varan hükümet, derhal daha önemli bir askerî kuvvetin gönderilmesi kararını almıştır"¹³ ifadesini kullanması, aslında hükümetin, isyanı ilk çıkışında pek de önemsemediği, hatta bölgedeki askerî birliklerce önlenilebileceğini düşündüğü, ancak önlenemediğini gördüğünde Üçüncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa (Orbay) komutasında önemli miktarda askerî birliği seferber ettiği anlaşılmaktadır.

Bölgenin yapısı, isyanın çıkışı, gelişmesi ve yayılması hakkında da Elçi Kral tarafından şu değerlendirme yapılıyor: Buranın halkının çoğunluğunu başlarında şeyh unvanına sahip ve aynı zamanda eski feodal ağaların etkin olduğu çok sayıda aşirete bölünmüş Kürtler oluşturmaktadır. Bunlardan biri olan Nakşibendî tarikatı lideri Şeyh Sait -Harput Palu'dan- isyanın asıl failidir. Şeyh Sait, devletin güvenlik güçlerine karşı silahla karşı koymak için iki müridinin tutuklanmasını bahane etmiş, Genç'te konuşlanan az mevcutlu jandarmaya baskın düzenlemiş, birçok müridini kaybettikten sonra jandarma komutanını esir almış, etrafına yaklaşık 6-7 bin kişiye ulaşacak şekilde çok sayıda rejimden hoşnutsuzu toplayıp iki büyük kol halinde bölgeye akın ederek bu yerlerin halkı ile birleşmiştir. Şeyh Sait'e karşı sevk edilen ve isyancılar karşısında oldukça zayıf olduğu anlaşılan müfreze, önemli kayıplar vererek sert, geçilmez ve yılın bu zamanında metrelerce yüksek karla kaplı dağlara çekilmiştir. Bugün isyancıların kontrolünde bulunan bu bölge, oldukça geniştir ve kuzeyde Diyarbakır ve Genç, doğuda Ergani, batıda Elâzığ, Harput, Dersim ve Malatya'ya kadar uzanmaktadır. İsyanı kontrol altına almak üzere mevcut birliklere ilaveten komşu ilçelerden birlikler (geçici olarak beş tertip asker) ve beş tümen görev almıştır. Bunlar hazır bulunma durumlarına göre eş merkezli şekilde her taraftan isyan bölgesine girecektir.¹⁴

Şeyh Sait İsyanının hazırlıkları ve çıkışı ile ilgili şu bilgiler Kral'ın yukarıdaki değerlendirmesiyle örtüşmektedir: İsyanın fikri yapısının şekillendiği Kürt Azadi Cemiyeti¹⁵ Mayıs 1923'te Erzurum'da Hamidiye alayı komutanlarından Mutki

12 Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Thales Kitap, İstanbul 2018, s. 18.

13 Goloğlu, *age.*, s. 113-115; Turan, *3. Kitap I. Bölüm*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 106; Mumcu, *age.*, s. 75-77.

14 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8330.

15 Asıl adı Hizbe Azadiya Kurdistan, yani Kürdistan Özgürlük Cemiyetidir. Azadi, daha ılımlı bir örgüt olan Kürt Teali Cemiyetinden farklı olarak silahlı mücadele amacıyla kurulmuştu. Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004, s. 63.

Aşiret Reisi Muşlu Hacı Musa başkanlığında kurulmuştur. Bu cemiyet kurulduktan bir yıl sonra Hacı Musa Bey, Hamidiye Alay Komutanı Cibranlı Albay Halit ve Nakşibendî Şeyhi Sait ile birlikte 1924 yılında Erzurum'da gerçekleştirdikleri kongrede en geç Mayıs 1925'te İngiliz, Fransız ve Ruslardan sağlanacak dış destekle bir isyan başlatma kararı almışlardır. Hatta bu amaçla Rusya'ya adam dahi göndermiş, ancak yardım edecek durumda olmadıkları cevabını almışlardır. Kongre sonrasında Şeyh Sait, bir yandan Ankara hükümetinin aralarında kendisinin de bulunduğu 800 kişiyi öldürmeye karar verdiği söylentisinden hareketle başını kurtarma kaygısına düşmüş, diğer yandan da Lice'nin Hani bucağına giderek burada Kürt ağa ve beyleri ile bir araya gelmiştir. Bunun yanı sıra oğlu Ali Rıza'yı eski Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir ile görüşmesi için İstanbul'a göndermiştir. Bu doğrultuda 15 Kasım 1924'te yapılan görüşmede Seyit Abdülkadir, isyanı destekleyeceğini, ancak isyana dinsel bir görünüm verilmesi gerektiğini belirtmiş ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine hazırlanan bildirimleri bölgede dağıtmak üzere Ali Rıza'ya vermiştir. İstanbul'dan dönen oğlu Ali Rıza'nın, Seyit Abdülkadir'in isyanı destekleyeceği bilgisinden iyice cesaretlenen Şeyh Sait, planlanan isyanı örgütlemek üzere bölgede dolaşmaya ve hükümet aleyhtarı kişilerle görüşmeye devam etmiştir. Bu amaçla Piran'da bulunduğu sırada jandarma, kaçak oldukları gerekçesiyle yanında bulunan iki kişiyi tutuklamak istemiş, buna karşı çıkılınca 13 Şubat 1925'te bir çatışma çıkmış, jandarmalar tutsak alınmış ve böylece isyan planlandığından çok önce başlamıştır. Bu çatışmanın çıkmasında Şeyh Sait'in daha önce bastırılmış bulunan Nesturi İsyanına dâhil olduğu gerekçesiyle yakalanıp yargılanmaktan korkması da rol oynamıştır. İsyanın çıkmasından kısa bir süre sonra Şeyh Sait'in kuvvetleri kendi ifadesine göre dört ya da beş bin olarak ifade edilmesine rağmen İngiliz basınına göre 20 bin olarak deklere edilmiştir. Bölgedeki askerî birliklerin Şeyh Sait kuvvetleri karşısında zayıf kalması, bir kısmının esir düşmesine geri kalanların da geri çekilmesine neden olduğundan hükümet tarafından bölgeye daha güçlü askerî birliklerin sevk edilmesi gerekli görülmüş ve bu asker sayısının en az 35 bin olduğu, kimi verilere göre ise 50 bine ulaştığı belirtilmiştir. İsyanı rejimden hoşnut olmayan Kürtler ile Türklerin de yer aldığı Şeyh Sait mahkemedeki ifadesinde, isyana Türklerden Ergani'den Şevki Efendi, Hamit Ağa ve Hüsnü Efendi'nin katıldığını açıklayarak teyit etmiştir.¹⁶

16 Bruinessen, *age.*, s. 411-413, 428; Zürchner, *age.*, s. 203-204; Mumcu, *age.*, s. 59-64, 81-82, 164; Toker, *age.*, s. 18, 20-21, 38, 52; Turan, 3. *Kitap*, s. 107.

Ele geçen ilanlardan yola çıkarak Şeyh Sait'in niçin isyan ettiği ile birlikte isyanın yapısına dair Elçi Kral şu kanaate varmaktadır: Şeyh Sait'in tüm bölgeye dağıttığı ilanlar ve bunların öldürülen isyancıların çantalarında bulunan çok sayıda kopyası, onun dinî müdafaa etme bahanesiyle mevcut “dinsiz ve kâfir” rejime karşı silaha sarıldığını, Ankara'daki iktidar sahiplerini yıkmak ve kendisini Osmanlı hanedanlığının varisi altında hilafeti ve yüzyıllara dayanan şeriatı yeniden kurmak üzere görevlendirilen Allah'ın elçisi olarak tanımladığını ortaya koymaktadır. Bu çağrı metnine göre isyan, dinî gerekçelerle ortaya çıkmış ve böylelikle Ankara cumhuriyet rejiminin resmî ve dinî reform siyasetine karşı gerici ruhun ilk büyük tezahürü gerçekleşmiştir.¹⁷

Yukarıdaki kanaate Başbakan Fethi Bey ele geçen belgelerde isyanın “şeriat, halifelik ve saltanat propagandası altında Kürtçülük olduğu”nun belirtildiğini ifade ederek teyit etmektedir. Baskın Oran da isyan konusunda çatışan üç tezden ilkinin Şeyh Sait tarafından da ifade edildiği üzere “dinsel” olduğunu belirtmiştir. Oran'a göre Kürtlerin İstiklal Savaşı'na katılmasının iki nedeninden birinin Hilafeti kurtarmak olduğu (diğeri Ermenistan'ın kurulmasıdır) bilinmektedir. Üstelik Hilafetin 1924'te kaldırılmasından kuvvet alan bu teze “irtica hareketidir” diyerek dönemin yöneticileri de katılmıştır. Bununla birlikte Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Savcısı Süreyya Bey'in (Örgeevren) ilk sorgusunda Şeyh Sait, şeriat yanlısı olduğunu, ancak Kürtlükle bir ilgisinin bulunmadığını öne sürmüştü, ayrıca din kitaplarında “İmam ne vakit şeriatın hükümlerini uygulamazsa isyan vaciptir” ibaresi bulunduğunu işaret ederek harekete geçmesini ise Allah'ın verdiği görevi yerine getirme olarak nitelendirmiştir. Bunun yanı sıra Kürdistan'ı fethettikten sonra bir Kürdistan krallığı kurmak niyetinde olmadığını savunmuştur. Genel kamı da Şeyh Sait'in dinsel kişiliğinden dolayı bir Kürt-İslam devleti kurulduğunda yönetimi Seyit Abdülkadir ya da Çipranlı Halit gibilere bırakıp ruhani lider olarak kalacağı yönündedir.¹⁸

Şeyh Sait'in çıkardığı isyanla neyi başardığı ve isyan sonrası kurulacak devletin başına kimin geçirilmeyi düşünüldüğü ile ilgili Kral tespitinde bulunmaktadır: Şeyh Sait'in dinî sloganlara, cumhuriyetin en yüksek mevkindekilerin sözde dinsiz olduğu bilgisine ve atalarının inançlarını yeniden onurlandırılması gerektiğine dayanarak

17 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8331.

18 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 265-266; Zürchner, *age.*, s. 202-203; Oran, *age.*, s. 265-267; Turan, *3. Kitap*, s. 109, 111-112, 122-124; Goloğlu, *age.*, s. 114-118; Toker, *age.*, s. 17, 26-27, 31-32, 127-140; Mumcu, *age.*, s. 82, 110, 178-181, 185.

memleketindeki halkı kendi planlarına dâhil edip isyan çıkartmayı başardığı inkâr edilemez. İsyancıların liderinin bir Kürt aşiret reisi olduğu, müritlerinin tamamının sadece Kürtlerden oluştuğu ve ilanlarına göre de Sultan Abdülhamit'in oğlunun krallığında bir Kürt devleti kurulması söz konusu olduğu düşünüldüğünde Şeyh Sait'in planlarının görünenden çok farklı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

Hakikaten isyanın başarıya ulaşması durumunda Abdülhamit'in oğullarından birinin saltanata geçirilmeyi düşünüldüğü bilgisi sadece Başbakan Fethi Bey tarafından değil, İstanbul'daki İngiliz Askeri Ataşe Binbaşı Harenc'in 3 Mart 1925 tarihli raporunda da dile getirilmekte, hatta Abdülhamit'in oğullarından Selim Efendi'nin ismi bizzat zikredilmektedir. Çıkan isyandan cesaretle San Remo'da bulunan Vahdettin, saltanata dönme umuduyla basın toplantısı düzenleyip tebaasının, Kuvayı Milliyecilerden bıktığı için ayaklandığını ve eski padişahını istediğini dahi öne sürecektir.²⁰

Elçi August Kral'ın yazısındaki ilginç bir iddia ise isyanın Nesturilerle olan bağlantısıdır: Başbakan Fethi Bey'in kabinede açıklamış olduğu endişe verici emare ise, Şeyh Sait'in Musul'un kuzeyindeki Nesturi İsyanı esnasında onlarla önceki yıl irtibata geçmesi, jandarmanın tutuklayacağı gerekçesiyle isyanın başlamasına vesile olan iki failin de geçen yaz Nesturilerin Hakkâri valisine yaptıkları baskına katılması ve sonra da Şeyh Sait'e sığınmış olması durumudur.²¹

Her ne kadar Elçi Kral'ın iddiasında yer aldığı üzere Şeyh Sait'in Nesturilerle irtibata geçtiğini, hatta iki adamının bizzat Nesturilerin ayaklanmalarına katıldıktan sonra kendisine sığındığını basılı eserlerle teyit etmek mümkün olmasa da Nesturi İsyanı bastırmakla görevli olmalarına rağmen Kürtçülük propagandasının etkisiyle 4 Eylül 1924'te Yüzbaşı İhsan, Teğmen Vanlı Hurşit, Teğmen Rasim, Teğmen Ali Rıza (Yusuf Ziya'nın kardeşi) ve Teğmen Tevfik ve 351 kadar er, 10 otomatik tüfek ve 380 tüfekle birliklerinden firar ederek Irak'a sığındığı bilinmektedir. Sırf bu nedenle Bitlis'te kurulan askerî mahkeme, bu propagandayı yaptığı düşünülen Kürt Azadi Cemiyeti Başkanı Cibranlı Albay Halit ile Mutki aşiret reisi Hacı Murat'ı 20 Aralık 1924'te tutuklamış, Nakşibendi Şeyhi Sait'i de tanık olarak Bitlis'e çağırmış, ancak yaşlılığını öne sürdüğü için 22

19 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8331.

20 Lewis, *age.*, s. 265-266; Mumcu, *age.*, s. 82, 110; Turan, *3. Kitap*, s. 111-112, 115; Toker, *age.*, s. 26-27, 31.

21 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8331.

Aralık 1924'te Hınıs'ta ifadesini almış, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya'yu ise ilk anda elinden kaçırmıştır.²²

İsyanın arkasında İngiltere'nin olduğuna dair iddiayı Elçisi Kral açıklamaktadır: Bu olgular siyasi bir bağlantıya işaret ettiğinden Türk Başbakanının tüm resmî açıklamalarında az ya da çok bu isyanı kışkırttığı konusunda İngiltere'yi yeniden ve açıkça suçlamasına vesile oluyor. Bu da ister istemez Lord Curzon'un Lozan Konferansı vesilesiyle bir Kürt millî devletinin kurulması gerektiğine dair beyhude teşebbüsünü hatırlatıyor. Oldukça şüpheli olan ise tam da Milletler Cemiyeti'nin gönderdiği karma komisyon eski Musul vilayetindeki etnik ve diğer hususları tespit etmek üzere inceleme yapmakla meşgul olduğu ve Türk heyetinin de Musul'un ana vatana ait olduğuna dair argümanını ispatlamak üzere Kürt halkının sadakat ve bağlılığını öne sürdüğü esnada, söz konusu Kürt liderinin son derece haince girişimini devreye sokmasıdır. Şeyh Sait İsyanı oldukça genişledikten ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına yayıldıktan sonra kısa sürede bastırılmışsa da Kürt halkının Ankara hükümetinden memnun olduğuna dair argümanı şüpheli kılmakla birlikte bu halkın bir kısmının rahatlıkla Irak sınırında başka bir egemenliği yeğleyeceği izlenimi de bırakacaktır. Bu izlenim Musul komisyonu üzerinde oldukça kalıcı ve ciddi olabilir, ayrıca Türklerin Musul'a dair iddiaları hususunda da belli soru işaretleri uyandırabilir.²³

Elçi Kral'ın Başbakan Fethi Bey'in isyanın arkasında İngiltere olduğuna dair ifadesiyle birlikte Lord Curzon'un Lozan görüşmeleri vesilesiyle Kürt devleti kurulması teşebbüsünde bulunduğu iddialarını basılı eserlerle teyit etmek mümkün değildir. Bu iddiaların daha ziyade Oran'ın da ifade ettiği üzere sonuçtan netice çıkarmaktan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Ancak bilindiği üzere Şeyh Sait İsyanı sayesinde İngiltere'nin Musul'a 1926'da sahip olması çok kolaylaşmıştır. İsyanın çıkışı, Türkiye'yi diplomasi masasında güç durma düşürmüş, askerî ve ekonomik olarak zayıflatmıştır. Musul konusunda Türkiye'nin Türklerle Kürtlerin kader birliği içinde olduğu argümanını ileri sürdüğü bir dönemde İngiltere'yi diplomatik pazarlıkta güçlendirmiştir. İngilizlerin bu argümana artık "şu anda bile savaş halindesiniz" şeklinde itiraz etmeleri için bir gerekçe sağlamıştır.²⁴

22 Goloğlu, *age.*, s. 114-118; Bruinessen, *age.*, s. 417-419; Turan, 3. *Kıtap*, s. 106-107; Toker, *age.*, s. 38-39; Mumcu, *age.*, s. 55, 60, 68-69, 126; Kahraman, *age.*, s. 66.

23 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8332.

24 Oran, *age.*, s. 265-267; Toker, *age.*, s. 17; Zürchner, *age.*, s. 202-203.

Vatana ihanet kanununda niçin ve nasıl yeni bir düzenlemeye gidildiğini yine Kral açıklanmaktadır: İsyanın dinî temellere dayandığından yola çıkılarak Genç ve çevresindeki olaylar başlangıçta Ankara’da önemsizleştirildikçe orada isyana verilen önem artmıştır. Ankara hükümeti ve Büyük Millet Meclisi, kaynağını ve gerçek hedeflerini hiç dikkate almadan isyanı, her şeyden önce cumhuriyetin varlığına ve dünyevi kurumlarına karşı tehlikeli bir darbe girişimi, aynı zamanda da hiç beklenmedik bir şekilde güçlü, hızlı ve şiddetle ortaya çıkan eski Müslüman fanatizminin bir patlaması olarak görmektedir. Askerî harekâtle aynı anda, tehlike altındaki tüm bölgede bir aylığına geçici kuşatma durumu ilan edildi. Ayrıca cumhuriyetin varlığına karşı gayretlerin tamamını, özellikle dinin alet edildiği türden olanları ihanet olarak nitelendirip cezalandırılacak şekilde devletin güvenliğine dair yasalara ek bir yasa kabul edildi.²⁵

Söz konusu kanun değişikliği şu şekilde yapılmıştır: Başbakan Fethi Okyar muhalefetin de desteğiyle 25 Şubat’ta bölgede sıkıyönetim ilan etmiş ve aynı gün Hiyanet-i Vataniye Kanununda dini, siyasete alet edenlerin vatana ihanetle suçlandırılmasına dair değişiklik yapılması kararını aldırılmıştır.²⁶

Elçi Kral, isyandan kimlerin hangi amaçla yararlanmak istediğini ve buna Fethi Bey’in tepkisini ortaya koymaktadır: Ankara Büyük Millet Meclisi’ndeki Cumhuriyet Halk Partisi’nin belli radikal çevreleri bu durumu, cumhuriyeti korumak üzere cezai tedbirlere başvuracak bir tarzda, ülkenin gerici olarak tanımlanan belirli şehir ve ilçelerinde çok sert önlemler almak ve kuşatma durumunu da her daim güvensiz olarak görülen İstanbul’a yaymak için bir fırsat olarak kullanmak istiyor. Ancak ölçülü ve aynı zamanda sabırlı olmayı hiç göz ardı etmeyen Başbakan Fethi Bey, bu tür aceleye getirilen ve etkileri kesinlikle çok zararlı olabilecek adımların atılmasını kabul etmiyor.²⁷

Yukarıdaki bilgiyi basılı eserlerde şu yazılanlar teyit etmektedir: Hükümetin aldığı ilk tedbirlere rağmen isyanın bölgede süratle yayılması, Elâzığ sonrası Muş ve Diyarbakır’ın da saldırıya uğramasının basında yer alması Büyük Millet Meclisi’ndeki ılımlı havanın değişmesine neden olmuş ve bu amaçla toplanan CHP grubunda, daha sert önlem alınması konusunda talep ve hükümete yönelik eleştiriler gelmiştir. Bunlara Başbakan Fethi Bey, “lüzumsuz şiddetlerle ben elimi

25 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8333.

26 Goloğlu, *age.*, s. 114-118; Mumcu, *age.*, s. 81; Toker, *age.*, s. 18.

27 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8333.

kana boyamam” ifadesiyle karşı çıkmış, bu da hükümete karşı güvensizliğe neden olunca 2 Mart 1925’te görevinden istifa etmiştir.²⁸

Aslında Fethi Bey istifa etmeden önce Mustafa Kemal Paşa’nın onu zaten görevden almaya hazır olduğunu Kral açıklamaktadır: Doğudaki durumla ilgili Mustafa Kemal Paşa’nın özel bir endişe taşıdığıının göstergesi, haftalardan beri sağlığına kavuşmak üzere Prens Adalarından biri olan Heybeliada’da bulunan önceki başbakan İsmet Paşa’nın aniden 21 Şubat’ta Ankara’ya çağırılması, ardından da Cumhurbaşkanı’nun cumhuriyet, hükümet ve lideri olduğu Halk Partisi ile ilgili görüşmelerinin tamamına katılmak zorunda kalmasıdır. Olası bir kabine değişikliğinden ve İsmet Paşa’nın başbakanlığa tekrar getirilmesinden sıklıkla söz ediliyor. Her ne kadar bu tür planlar söz konusu olsa da geçici olarak bunlara mesafeli yaklaşıyor ve Fethi Bey’e gerek kendisi tarafından gerekse uygulama esnasında alınan kararlar hususunda güven ifade ediliyor.²⁹

Bilindiği üzere Gazi’nin acele çağırması üzerine İsmet Paşa, 20 Şubat’ta Heybeliada’daki tedavisini yarıda kesip, aniden Ankara’ya hareket etmiştir. Aslında İsmet Paşa başbakanlıktan ayrılmış olsa da CHP Genel Başkan Vekilliği sıfatını üzerinde taşımaya devam etmiştir. 21 Şubat’ta İsmet Paşa’yı karşılamak üzere Gazi Mustafa Kemal, Ankara Garına gittiğinde karşılayanlar arasında Başbakan Fethi Okyar yoktur.³⁰

İsyanın altında yatan gerekçe konusunda Ankara hükümetinden neden farklı düşündüğünü ve isyanın başarılı olma şansı hususundaki görüşünü Elçi Kral izah etmektedir: Her ne kadar hükümet çevreleri, cumhuriyeti sağlamlaştırma sürecindeki bu yeni ağır sarsıntılardan yabancı siyasi etkileri –Yakın Doğu’daki İngiliz siyasetinin hedeflerini- ve halkın dinî fanatizmini sorumlu kılmaya meyilli olsalar da ben, bu iki mevcut nedene ilave olarak bir üçüncüye, yani halkın bu kötü idareden memnuniyetsizliğine de işaret etmek isterim. İdari alandaki reform ve iyileştirme konusunda Ankara hükümeti, halkın beklentilerini yerine getiremedi ve bu da kısmen Ankara’daki verimsiz meclis tartışmaları sonucu alınan bazı tedbirlerin yetersizliğine dayandırılmaktadır. Benim düşünceme göre, merkezi yönetim tarafından oldukça ihmal edilmiş bulunan Doğu vilayetlerindeki insanların hoşnutsuzluğu, boş vaatler, tehditler ve gazete palavraları ile değil, sıkı, ciddi

28 Turan, 3. Kitap, s. 115-118; Zürchner, *age.*, s. 204; Toker, *age.*, s. 70-72, 82; Mumcu, *age.*, s. 97-98, 103, 107.

29 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8333, 8334.

30 Mumcu, *age.*, s. 81; Toker, *age.*, s. 18.

ve dürüst çalışma ile azaltılabilir ya da yok edilebilir. Bu isyanın daha fazla ilerleyeceğine ve cumhuriyetin temellerini sarsacağına inanmıyorum. Daha ziyade askerî harekâtlarla isyanın etkisinin gitgide azalacağını, çünkü Kürtlerin birliğinin sadece yerelle sınırlı olduğunu ve Kürt aşiretlerinin memleketleri dışında ve özellikle Türk halkından pek destek görmeyeceğini düşünüyorum.³¹

Her ne kadar Kral'ın Doğu'daki halkın hoşnutsuzluğunun isyanda büyük rol oynadığı ve bu hoşnutsuzluğun giderilmesi için boş vaatlerde bulunmak yerine çok çalışmak gerektiği tespitinin doğru olduğu kabul edilse de aslında bunun sorumluluğunun tamamının iki yıllık cumhuriyet hükümetine yüklenemeyeceği, İttihat Terakki dönemi uygulamalarının da bunda etken olduğunu belirtmek gerekir. Gerçi ümmet anlayışından üniter ve laik bir yapıya geçilmesinin halkta yarattığı hoşnutsuzluk bilinse de ekonomik ve gelişmişlik açısından o dönemde sadece Doğu Anadolu'nun değil, Türkiye'nin her bölgesinin Batı Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça geride olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

İsyanın başarı şansının olmadığını ilk işareti daha isyanın başlangıcında çeşitli yörelerden ve Kürt aşiretlerinden isyanı yeren ve hükümete bağlılığı ifade eden telgraflar gelmeye başlamasıdır.³²

Elçi Kral, isyanın ne kadar süreceğinin ve isyan esnasında yaşanabilecek olumsuzlukların analizini de yapmaktadır: Konuşlanması zor ve tam bir kaynak sıkıntısı çekilen bu sıra dağlarda bir ordunun bu kadar teknik ve materyal engelleri aşip ıssız ve zor geçilen dağlık vadiler ve yüksek dağlardaki son direnişle başa çıkmasının en azından havaların ısınmasına kadar süreceğine inanıyorum. Türk tarafının, bu isyana karşı en sert ve sıkı bir şekilde karşı konulacağı kararını açıklaması, uygulamada zulme neden olabilir, fakat Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik bu saldırının ağır ve de inkârı imkânsız siyasi dezavantajları düşünüldüğünde bu da gayet anlaşılırdır. Ancak bu suretle, İngilizlerin bir kez dikkatini zaten çekmiş bulunan Kürt unsurunu daimî olarak kendine düşman etmenin de akıllıca olup olmayacağı ise soru işaretidir.³³

2) Kürt İsyanının Sonlanması ve İstiklal Mahkemelerinin Faaliyetleri

“Kürt İsyanının Sonlanması. İstiklal Mahkemelerinin Faaliyeti. Doğu Vilayetlerinde Reformlar” başlığı altında 24 Mayıs 1925'te kaleme alınan ikinci

31 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8334.

32 Bruinessen, *age.*, s. 414; Toker, *age.*, s. 89; Turan, *3. Kitap*, s. 115.

33 AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8335.

yazısında Elçi August Kral, öncelikle kendisinin de beklediğinden çok daha önce isyanın nasıl sonlandırıldığı konusunda bilgi vermektedir: İlk çıktığı haftalarda son derece tehdit edici boyut kazanan ve Türk makamlarını oldukça geniş çerçeveli karşı tedbirler almak zorunda bırakan Kürt isyanı, vaktiyle Türk hükümeti ve genelkurmay başkanlığının dahi hiç ummadığı kadar kısa bir sürede bastırıldı. O zamanlar her iki kurumun duruma dair en iyimser değerlendirmesine göre, sekiz veya dokuz hafta içerisinde önemli başarılar elde edilmesi hedeflenmiş olsa dahi isyanın en az dört ayda bastırılabilceği hesaplanmıştı. Aslında askerî harekâtın esası çok kısa sürdü ve askeri birliklerin Kürt sıra dağlarının içlerine doğru eş merkezli ilerlemesi ve gün ve gün isyan bölgesini daraltması ile Nisan başında sona erecek şekilde ve isyan bölgesinin tamamıyla sınırlandırıldı. İsyanlıların direnişi yer yer oldukça sert olduğundan tabii ki isyanın tamamı çok kan dökülmeden sona ermedi. En sert çatışmalar Diyarbakır'ın kuzeyindeki dağlık vadilerinin çıkışında, sonra Elâzığ'ın doğusunda, yukarı Fırat vadisinde, Çapakçur³⁴'da ve özellikle de isyanın çıktığı ve lideri Şeyh Sait'in ana karargâhını kurduğu yerde yaşandı. Bu da daha ziyade isyanlıların İran ve Rusya sınırına doğru geri çekilmesini önlemeye yönelik olarak Harput'un doğusundaki Palu'da ve Muş'un batısındaki Genç'te, yani harekât bölgesinin kuzeydoğu kısmında gerçekleşti. Can kaybının ne kadar olduğu konusunda kesin bilgiler olmasa da kış mevsimi ve zor arazi koşulları ile mücadele etmek durumunda kaldıkları göz önünde bulundurulduğunda gerek Kürtler gerekse askeri birlikler açısından çok fazla olduğu muhakkaktır.³⁵

İsyanın nasıl sonlandırıldığını aydınlığa kavuşturmak için çıkışından itibaren nasıl bir seyir izlediği bilgisini vermekte yarar vardır: İsyanın başlaması sonrası etrafına topladığı köylüler ve aşiret mensupları ile 15 Şubat 1925'te Piran'dan hareket eden Şeyh Sait, ilk olarak Genç merkezini ele geçirmişti. İsyan haberi Ankara'da duyulduğunda ise bunun yöredeki birliklerce bastırılacağı düşünülmüş ve 2. Tümen Komutanı Kazım Dirik bunun için görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda 14. Süvari Alayı, 18 Şubat'ta Piran'ı, 19 Şubat'ta da Hani'yi almış, ancak Şeyh Sait'in Palu'ya 20 Şubat'ta girmesinden sonra esir düşmüştür. Bundan sonra isyan, kısa sürede Diyarbakır, Kulp, Varto, Bingöl, Genç, Palu ve Maden çevresine yayılınca hükümet, 24 Şubat'ta bu illeri kapsayacak şekilde sıkıyönetim ilan etmiş, bir gün sonra da kısmi seferberlik ilan edip bölgeye yeni birlikler sevk edilmesi kararını almıştır. İsyanın komutanlığını yapacak olan Cibranlı Albay Halit tutuklu bulunduğu Şeyh Sait, bizzat isyanın komutasını ele almış ve kuvvetlerini üç

34 Şehrin yeni adı Bingöl'dür.

35 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8337-8338.

kola ayırmış, ilk iki kolun komutasını adamları, üçüncü kol olan Diyarbakır'a yapılacak saldırıyı bizzat kendisi üstlenmişti. Şeyh Sait, ilk başarılarından cesaretle isyancılarla birlikte Kürdistan'ın başkenti yapmak istedikleri Diyarbakır'a 7 Mart'ta saldırmış,³⁶ isyanı bastırmakla görevlendirilen Üçüncü Ordu Müfettişi Kazım Paşa (Orbay), Kolordu Komutanı Mürsel Paşa (Baku) ve Vali Cemal'in (Pardakçı) aldığı önlemlerle saldırganlar geri püskürtülmüştür. Diyarbakır'dan geri çekilen Şeyh Sait bu kez 11 Mart'ta Palu'yu işgal etmiştir. İsyancılar bundan bir gün sonra Varto'ya, 19 Mart'ta da Çemişgezek'e saldırmış, 20 Mart'ta Dicle'nin batısındaki köyler, 21 Mart'ta Petrüke ve 25 Mart'ta da Silvan asilere katılmıştır. Bunun üzerine askerî birlikler Şeyh Sait kuvvetlerini takibe alarak Piran, Hani, Palu, Çapakçur ve Darahani şehirlerini ele geçirmiş, Diyarbakır'a yönelik ikinci saldırıyı da püskürtmüştür. Buna rağmen 26-28 Mart'ta Malazgirt ve Bulanık isyancılar tarafından işgal edilmiştir. Askerî birliklerin 1 Nisan'dan itibaren başlattığı esash takip harekâtı sonucu Şeyh Sait'in birlikleri bozguna uğratılmış ve bunların bir kısmı Irak'a sığınmıştır. Şeyh Sait de yanında kalan 400 kişi ile İran'a sığınmaya çalışırken bacanağı emekli Binbaşı Kasım'ın (Ataç)³⁷ hazırladığı tuzakla 14-15 Nisan'da teslim alınmıştır.³⁸

İsyan esnasında hayatını kaybeden askerler ile birlikte isyancı Kürtlere dair net bir bilgi söz konusu olmadığından Robert Olson'un verdiği bilgiye dayanarak asker kaybı sayısının beş binin üzerindeki abartılı olduğu, isyancıların ise kayıp sayısının üç binin altında olması gerektiği ifade edilmiştir. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Bey'in (Özgeevren) kaleme alınan hatıralarında sadece isyan esnasında 16 subay, 108 erin şehit düştüğü, 17 subay ve 300 erin yaralandığı bilgisi verilmektedir.³⁹

Şeyh Sait'in ele geçirilişi ve sonrasında yaşananlar hakkında da Kral bilgi sunmaktadır: Askerî harekât esnasında çok sayıda önemli lider ve şeyh ya

36 Şeyh Sait'in ifadesine göre isyancılar Diyarbakır'a 4-5 bin kişiyle saldırmıştır. Mumcu, *age.*, s. 142.

37 (E) Bnb. Kasım, Şeyh Sait'in bacanağı olmakla birlikte iki taraflı çalışmış, hem Şeyh Sait'in hazırlıkları içinde bulunmuş hem de Mustafa Kemal Paşa'ya bundan haberdar kılmış, üstelik Şeyh Sait'i yakalamış ve İstiklal Mahkemesi tarafından beratına karar verilmiştir. Turan, 3. *Kıtap*, s. 108.

38 *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 251, 255-256; Toker, *age.*, s. 18, 40-44, 90-91; Mumcu, *age.*, s. 61-62, 81-83, 111-118; Turan, 3. *Kıtap*, s. 113-114, 120.

39 Abdulkadir Onay, *Türkiye'deki Kürt Ayaklanmaları ve Kürt Ulusçuluğunun Oluşum ve Gelişimine Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 249-250; Mumcu, *age.*, s. 201.

öldürüldükten ya da esir olarak Türklerin eline düştükten sonra kabiliyetli ve hızlı bir kuşatma manevrası ile 15 Nisan 1925'te Muş'un kuzeyindeki Varto yakınlarında bir köyde Şeyh Sait ve adamlarının tamamı ele geçirildi. Türkler açısından bu harekât, Kürt isyancıların başındaki kişinin ele geçirilmesine dayanan başarılı harekâttan kısa bir süre sonra durdu, aşiretler de peşi sıra teslim olma tekliflerinde bulunmaya başladı ve bu teklifler şartsız olarak kabul edildi. Dağıtılmış isyancı birlikleri ve özellikle diğer aşiret reisleri, ıssız vadilerde ve çok zor geçilen dağ yamaçlarında bir süre daha direnmeyi sürdürdü, ancak nihayetinde bunlar da her yerde yok edildi veya teslim alındı. Mayıs başında Kürdistan'ın tamamı sükûnete kavuştu. Hükümet, bu harekâta katılan birliklerin tamamını yerinde bırakmaya dahi gerek duymayacak, tam tersine şu an için dahi çok sayıda yedek tertip askeri memleketlerine geri gönderecek şekilde kesin bir zafer elde etti.⁴⁰

İsyan bölgesinde sıkıyönetim komutanlığını da üstlenen Üçüncü Ordu Müfettişliği, Şeyh Sait teslim alındıktan sonra da Kürtçülük ve şeriatçılık amaçlı hareket ve isyanlar bir süre daha devam ettiğinden bölgeyi isyancılardan temizleyinceye kadar seferberliği uzatmıştır. Bu amaçla silah altına alınanlar 1 Haziran 1925'te terhis edilmiştir. Buna rağmen 12 Ağustos tarihine kadar bölgede önce Raçkotan ve Raman tedip harekâtı sürmüştü, akabinde ise Sason isyanları baş göstermişti.⁴¹

Ankara hükümetinin bir an önce isyanı bitirmek istemesindeki bir başka gerekçeyi Kral deklare etmektedir: Normal duruma geri dönmek için acele edilmesinin gerekçesi ise finansal durumla izah edilmektedir, çünkü isyanın sonuçları Ankara'ya bütçede gittikçe artan açık olarak yansımıştır.⁴² Gerçekten de Şeyh Sait İsyanının Türkiye bütçesine birkaç yıl daha açık verecek şekilde mali yük getirdiği bilinmektedir.⁴³

İsyandan sonra Ankara hükümeti tarafından alınan askerî, idari, sosyal, ekonomik ve hukuki tedbirler konusunu Kral açıklanmaktadır: Sadece stratejik olarak önemli atfedilen noktalarda etkin stoklar geride bırakıldı, daha ziyade ülkenin başka yerlerinden acemi asker alımıyla hazırlık yapıldı. Kürtlerin bulunduğu yerlerde ve doğu vilayetlerinde genel anlamda çok geniş çaplı idari, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük reformlar planlandığından, bu bölgelerde uzun

40 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8338.

41 Uğur Mumcu, *Kürt Dosyası*, um:ag Vakfı Yayınları, Ankara 1922, s. 20-21; Onay, *age.*, s. 247-249; Toker, *age.*, s. 106; Turan, 3. *Kıtap*, s. 124.

42 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8338.

43 Onay, *age.*, s. 250.

sürelğine büyük bir askerî birliğin hazır tutulmasına karar verildi. Bunun için Büyük Millet Meclisi son oturumunda ve beş aylık yaz tatiline girmeden önce, her bir komisyon söz konusu olan her vilayette uygun tedbirleri almak üzere ilişkileri incelemek ve raporlar hakkında bilgilendirmede bulunmak için on beş inceleme komisyonu oluşturdu. İdari açıdan, esasen şeyhlerin otoritesinin, şahsi gücünün ve ayrıcalığının dayandığı eski feodal sistemin, kurumlarının ve sağladığı unvanların ortadan kaldırılması söz konusudur. Bu şeyhlerin şahsi mülkiyeti son derece sınırlı ve kısıtlı tutulacak, arda kalan toprakları ise kamulaştırılıp şu ana kadar göçer durumda bulunan aşiretlerin yerleşimi için kullanılacak. Yeni idari düzenleme ile bugüne kadar olduğundan daha kapsamlı yetkiyle donatılan genel valinin, hükümetin prestijini ortadan kaldıracabilecek her şeyi bertaraf edebileceği büyük idari birimler oluşturulmak isteniyor. Sosyal alanda ise aşiret reislerinin imtiyazlarının kaldırılması dışında, özellikle çok sayıda okulun açılması suretiyle halkın cehaleti ve fanatizmi ile mücadele edilecek ve Kürt halkının Türk halkı ile entegrasyonu için çaba sarf edilecektir. Ekonomik açıdan ise iletişimin hızlı tesisi ve devletin merkeziyle bir demiryolu bağlantısı gerekli görülüyor. Mahkemelerin eksikliğine ise çok sayıda yargıcın (sulh hâkimi) atanmasıyla çare bulunacak. Ne kadar iyi niyetli olursa da Türk hükümetinin bu tedbirlerinin etkili olacağına ise pek inanılmıyor.⁴⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da başka isyanların çıkmasını önlemeye yönelik olarak öncelikle askerî sonrasında ise idari, hukuki anlamda alınan önlemler ve bunlarda ne derece başarılı olunduğu şu şekilde anlatılmaktadır: Şeyh Sait İsyanından sonra güven ve huzurun sağlanması için öncelikle halkın elinden silahların toplatılmasına çalışılmıştı. Yönetime işlerlik kazandırmak için de yeni düzenlemeler yapılmıştı. Daha önce illerin sosyal ve ekonomik ilişkiler açısından birleştirilip genel müfettişlik adı altında bir yönetim biçimi oluşturulmasına dair kanun, 25 Haziran 1927'de tekrar yürürlüğe sokularak Elâzığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerini kapsayacak şekilde bir genel müfettişlik kurulmuştu. Bununla birlikte bölgede hükümete kamulaştırma yetkisi de verilmiş, bu suretle topraksız köylülere toprak dağıtılması, yüzyıllardır süren feodal sistemin değiştirilmesi amaçlanmıştı. Bölgedeki beş yüze yakın ağa ve şeyh aileleriyle birlikte zorunlu olarak batıya göç ettirilmişti. Balkanlardan gelen 250 bin göçmen doğuya yerleştirilmeye çalışılmışsa da uygulamada bu amaca ulaşamamıştır. Değişik etkenler nedeniyle de bir toprak reformu yapılamamıştır.⁴⁵

44 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8339, 8340.

45 Turan, 3. *Kıtap*, s. 124-125; Zürchner, *age.*, s. 204-205; Mumcu, *Kürt Dosyası*, s. 20-21.

Aşiret reislerinin aileleriyle birlikte Türkiye'nin batısına gönderilmelerinde amacın bir daha bunların birleşip isyan çıkartmasını önlemekle birlikte bir nevi Türklerle kaynaşıp entegre olmalarını sağlamak ise, öncelikle bu uygulamadan 1950'li yıllarda, yani kısa bir sürede vazgeçildiği, hatta söz konusu aşiret mensuplarının yine eski yerleşim yerlerine geri dönebildikleri hesaba katıldığı takdirde bu uygulamadan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin nasıl bir fayda sağladığı konusu tartışmaya açıktır.

Ankara hükümeti için Kürt meselesinin ne derece hayati olduğu Elçi Kral tarafından ayrıntılı şekilde izah edilmektedir: Devletin bekası açısından Kürt meselesinin olağanüstü önemini çok iyi fark eden Ankara hükümetinin, bu tür isyanların bir Kürt devleti oluşumuna dönüşmesini engellemek üzere her tür çabayı harcayacağını da belirtmek gerekir:

“Kürdistan'ın kaybedilmesi, Türkiye açısından sadece şu ana kadar İngiltere ile çok zorlu bir diplomatik mücadele verdiği Musul ve çevresinin kaybı demek değil, aynı zamanda Kürt olmayan ve stratejik açıdan sadece oradan muhafazası mümkün olan doğudaki diğer vilayetlerin de tamamen yitirilmesi demektir. Aynı zamanda da ileride Rusya ve İran ile bağlantının kopması ve ülkenin doğu sınırını tamamen tehdit edecek durumda bulunan İngiliz tehlikesinin artması anlamına gelmektedir. Unutmamak gerekir ki bir tür Türk supabı vazifesi gören Kürdistan, İngiliz entrikalarının Türkiye'ye karşı sürekli bir unsuru olmakla birlikte Türk aleyhtarı stratejik İran ve Kafkasya planlarında da daima büyük bir rol oynamaktadır.”⁴⁶

Kürt meselesinin Türkiye açısından ne derece hayati önemde olduğunu bu isyandan çok daha önce bizzat Mustafa Kemal Paşa 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te İstanbul gazeteleri başyazarlarının katıldığı bir toplantıda gazeteci Ahmet Emin Bey'in (Yalman) bir sorusuna verdiği cevapla ortaya koymuştur:

“Kürt sorunu bizim yani Türklerin menfaatine olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırlarımız içinde bulunan Kürt unsurlar öylesine yerleşmişlerdir ki, sınırlı yerlerde yoğun durumdadırlar. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurlarının içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istesek, Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Söz gelişi Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden, Harput'a (Elâziğ) kadar giden bir sınır aramak gerekir, hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük

46 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8340.

tasarlamaktansa, bizim anayasa⁴⁷ gereğince zaten bir tür özerklik oluşacaktır. O halde hangi ilin halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken, onları da birlikte ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman, bundan kendilerine ait sorun çıkarmaları daima beklenir. Şimdi TBMM hem Kürtlerin hem de Türklerin yetkili vekillerinden oluşmuş ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve kaderlerini birleştirmiştir.”⁴⁸

Elçi Kral, isyanın bastırılmasında bir katliam yaşanıp yaşanmadığını sorgulamaktadır: Çok sayıda Kürt, askerî harekâta hayatını yitirmiş, isyana katılanlardan çoğu da darağacına yollanmış olmasına rağmen, tahmin edildiği üzere bu seferki isyanda katliam söz konusu olmamıştır. Bu yönde (katliam yapıldığına dair) hiçbir taraftan haber yayılmamıştır.⁴⁹

Muhtemelen burada Elçi Kral, Koçgiri isyanı ile ilgili bir kıyaslama yapmış ve Şeyh Sait İsyanında böyle bir katliamdan bahsedilemeyeceğini ifade etmiştir. Bilindiği üzere Koçgiri isyanını basturmakla görevli Nurettin Paşa'nın, isyanı basturmaktan ziyade katliam yaptığına dair şikâyetler söz konusu olmuştur.

İstiklal mahkemelerinin isyandaki işlevi ve idam kararlarını neye dayanarak uyguladıkları konusunu da Elçi Kral ortaya koymaktadır: Hainleri yargılamak, siyasi açıdan birilerini karalamak ve diğer tür suçlar için devreye sokulan istiklal mahkemeleri, makamlarının gereğini yerine getirip bugüne kadar yaklaşık elli kişiyi darağacına gönderdi. Başka çok sayıda kişi de değişik süre ve sertlikte hapis cezasıyla çarptırıldı, sabit bir yere sürüldü veya belirli bir yerde sürgüne tabii tutuldu. İdam kararı için şubat ayında kabul edilen istisnai kanuna göre sadece Büyük Millet Meclisi yetkiliyken, meclisin çalışmasının kesintiye uğraması gerekçesiyle, yine meclisin özel kararına dayanarak her iki şehirdeki istiklal mahkemeleri yetkili kılındı.⁵⁰

47 20 Ocak 1921 Anayasa'nın 11. Maddesi şu şekildedir. İl, yerel işlerde manevi kişiliğe ve özerkliğe sahiptir. Dış ve iç siyaset, şeriat, adalet ve askerlik işleri, uluslararası ekonomik ilişkiler ve hükümetin genel vergileri ile yararlanılması birden fazla illeri kapsayan hususlar dışında, TBMM'nin kabul edeceği yasalar gereğince evkaf, medreseler, eğitim, sağlık, ekonomi, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi, il kurullarının yetkisi içerisindedir. Bu anayasa göre yerel yönetimlerde kısmi özerklik, sadece Kürtlerin yaşadığı iller için değil bütün iller için söz konusudur. Turan, 3. *Kitap*, s. 111.

48 Turan, 3. *Kitap*, s. 109-110; Zürchner, *age.*, s. 203; Mumcu, *age.*, s. 50-51.

49 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8340-8341.

50 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8341.

Söz konusu istiklal mahkemeleri şu şekilde oluşturulmuştur: Ankara hükümeti biri Ankara'da diğeri doğu illerinde (Önce Diyarbakır'da 14 Nisan 1925'te göreve başlamış, daha sonra Elâzığ'a taşınmıştır) görev yapmak üzere iki istiklal mahkemesi kurulmasına, ilkinin başkanlığını Ali Çetinkaya, savcılığını Necip Ali Küçük, üyeliklerini ise Kılıç Ali, Zırh Ali ve Reşit Galip'in, ikincisinin başkanlığını Mazhar Müfit Kansu, savcılığını Süreyya Örgöven, üyeliklerini de Ali Saip Ursavaş, Avni Doğan ve Müfit Özdeş'in üstlenmesine karar vermiştir. Bilindiği üzere daha isyan sürerken hükümetin önerisiyle isyan bölgelerinde harp divanlarının verdikleri idam kararlarının derhal infazı yolundaki öneri oy çokluğuyla meclis tarafından kabul edilmiştir.⁵¹

Elçi Kral, Dr. Fuat ve Seyit Abdülkadir'in Şeyh Sait İsyanı ile bağlantılarını açıklamaktadır: İdama mahkûm edilenler arasında, şu ana kadar elde silah isyana katılan çok sayıda şeyh ve başkaları olmasının yanı sıra Kürt bağımsızlık hareketini yıllardır yönlendirmek veya desteklemek ve bu suretle de isyanın manevi sahibi olmakla suçlanan bazı entelektüeller de vardır. Bu konuda özellikle çok ilginç kişilikler ise Diyarbakır'dan tıp doktoru Fuat Bey ve İstanbul'dan da eski Ayan Üyesi ve Başkani Seyit Abdülkadir ve oğludur. Abdülkadir ve oğlu, kısa bir süre önce İstanbul'da tutuklanıp yargılanmak üzere Diyarbakır'a sevk edilmiştir. Her ikisinin idam kararı, ikisinin de bir Kürt devletinin, aynı zamanda Kürt yardım derneklerinin ve gizli bir Kürt örgütünün kurulması için uzun süre mücadele ettiklerini gayet cesur ve gururlu bir şekilde itiraf ettikten sonra gerçekleştirilmiştir. Özellikle İngiliz ajanlarıyla iş birliği yapmakla suçlanan Seyit Abdülkadir, vaktiyle başta Ayan Meclisi Başkanı olmak üzere çok farklı Osmanlı görevlerinde bulunduğu için İstanbul'da oldukça tanınmış biriydi. Abdülkadir'in kaybı, Kürt çevrelerinde, özellikle İstanbul'dakilerde ve de Kürt çabaları açısından çok ağır bir darbe olacak.⁵²

Diyarbakır'da hastalarına ücretsiz baktığı, hatta yoksul hastalarına ücretsiz ilaç verdiği için çok sevilen Çermikli Dr. Fuat'ın İstanbul'daki yakını olan Ferit Paşa'ya yazdığı 21 Şubat 1925 tarihli mektupta Bağdat, Musul ve Halep'te birer Kürt bağımsızlık komitesi kurulduğu ve Şeyh Sait, Lice ve Hani'yi ele geçirdikten sonra bu komitelerin sınırdaki Kürtleri ayaklandırmaya çalıştıklarını belirtmesi, Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde yargılanmasına ve 17 Nisan 1925'te de idam edilmesine neden olmuştur. Şeyh Sait yargılanmak üzere 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a

51 Turan, 3. *Kıtap*, s. 118-119, 121; Toker, *age.*, s. 88, 97; Mumcu, *age.*, s. 138.

52 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999, s. 8341-8342.

getirilmeden önce, Seyit Abdülkadir (Geylani), oğlu ve bazı arkadaşları 13-14 Nisan'da İstanbul'da tutuklanarak Diyarbakır'a sevk edilmiştir. Bu kişilerin 14-23 Mayıs 1925 tarihleri arasında Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde görülen davalarında Seyit Abdülkadir, eskiden beri bağımsız Kürdistan için çalıştığını ve bu amaçla yabancı elçilerle görüştüğünü kabul etmekle birlikte isyanla ilgisinin bulunmadığını ileri sürmüştür. Oğlu ise Anadolu'daki Kürt örgütleriyle haberleşmek üzere şifre dahi kullandıklarını itiraf etmiştir. İstiklal Mahkemesi, Seyit Abdülkadir, oğlu ve diğer sanıkların idamına karar vermiş ve karar 27 Mayıs 1925'te infaz edilmiştir.⁵³

Elçi Kral, isyancılarla İngiliz ajanların bağlantısı konusunda şunu belirtmiştir: Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde görülen çok sayıda ve oldukça sansasyonel davaların özellikle bir kısmında, sanıkların daima İngiliz ajanlarıyla olan yasak ilişkilerinin ortaya konulmaya ve kanıtlanmaya çalışılması göze çarpmıştır.⁵⁴

İsyancılarla İngiltere'nin bağlantısı konusunda öncelikle Oran şunları belirtmektedir: İsyanda İngiltere'nin rolüne inanılmasının ilk nedeni Şeyh Sait'in karargâhında İngiliz silah şirketlerinin kataloğunun bulunmasıdır. İngiliz silah tacirlerinin İngiltere'nin düşmanlarına dahi silah sattıkları bilindiğinden bu bir anlam teşkil etmez. İkincisi ise olaydan kısa bir süre önce Hakkâri'de çıkan 1924 Nesturi isyanını İngiltere'nin tahrik edip desteklemiş olmasıdır. Hâlbuki Anadolu'daki İngiliz konsolosları isyan başlar başlamaz Londra'ya isyanın Irak'a müdahale için bahane olarak kullanılmak üzere Ankara hükümeti tarafından çıkarılmış olabileceğine dair telgraflar çekmişlerdir. Yayınlanan İngiliz belgelerinde de isyanda İngiliz parmağı olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır. Sadece İngiliz parmağı tezinin sebebi, sonuçtan sebebe gidiştir, yani isyanın İngiltere'nin işine yaramış olmasıdır.⁵⁵

İngiltere'nin isyanla bağlantısı olduğuna inanılmasının bir başka gerekçesi de şudur: Seyit Abdülkadir'in yardımcısı Palulu Kör Sadi, Kürt özerkliği için faaliyette bulunduğu Taif'te sürgün edilmiş ve sürgün günlerinde Kahire'de aslında bir polis memuru olan Celal'i İngiliz istihbarat memuru olarak tanımıştır. Palulu Sadi, Celal'e daha önce İstanbul'da görevli İngiliz Askeri Ataşesi Deedes'e Kürdistan konusunda bir proje sunduğunu, arkasında da Seyit Abdülkadir gibi

53 Turan, 3. *Kıtap*, s.108, 120-122; Toker, *age.*, s.3, 55-58, 119-123; Mumcu, *age.*, s. 111-117, 138, 143; Kahraman, *age.*, s. 131-138.

54 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999, s. 8342.

55 Oran, *age.*, s. 265-267; Toker, *age.*, s. 17; Zürchner, *age.*, s. 202-203.

Kürt liderlerinin bulunduğunu açıklayarak Kürtlerin büyük çaplı bir isyana girişeceğinden dolayı İngiltere'den yardım istemiştir. Bu konuşmaları İstanbul Emniyet Müdürü Ekrem Bey'e rapor eden Celal, 8 Ekim 1924 tarihli bir başka raporunda Sadi'nin İngiltere'nin siyasi, ekonomik ve askerî desteğini sağlamak üzere Seyit Abdülkadir ile görüşüp tam yetki aldığını belirttiğini iletmıştır. Bunun üzerine Celal, aslında bir zabıta memuru olan Nizamettin'i İngiltere'nin Umumi Siyasiye-i Şarkiye Müdürü Mr. Templen olarak Sadi ile tanıştırmıştır. Sadi bu tanışma esnasında Seyit Abdülkadir liderliğinde bir Kürt devleti kuracaklarını belirtip yine İngiltere'nin desteğini talep etmiştir. Bu görüşmeyi de Celal, rapor olarak Ekrem Bey'e iletmış, o da aynı raporu görüş sormak üzere İçişleri Bakanlığına göndermiştir. Aradan 4 ay geçtikten, yani Şeyh Sait İsyanı başladıktan iki ay sonra İçişleri Bakanlığından Seyit Abdülkadir ve Kör Sadi ile görüşülmesi talimatı gelmiştir. Bunun üzerine yapılan görüşmede Sadi, parasal desteğin yanı sıra çıkacak olan isyanın başına geçirilmesi için Seyit Abdülkadir'in İngilizler tarafından İstanbul'dan alınmasını talep etmiştir. Sadi'nin bu tekliflerini kabul eden Mr Templen, buna yönelik bir protokolün Seyit Abdülkadir tarafından imzalanmasını isteyince Seyit Abdülkadir, şüphelenip kısa süre zarfında gerçeği öğrenmiştir. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Savcısı, Kör Sadi ile Mr. Templen'in görüşme tutanaklarını mahkemeye sununca her ne kadar Seyit Abdülkadir bunu reddetmişse de Sadi, Abdülkadir adına bu görüşmeyi yaptığını kabul etmiştir. Bunun yanı sıra İsmet Paşa'nın hatıralarının yayınlandığı eserde Şeyh Sait İsyanını doğrudan İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkarttığına dair kesin delillerin olmadığı ifadesi yer alacaktır. Konuyu araştıran Mim Kemal Öke de aynı görüşü paylaşmıştır.⁵⁶

Oysa Bağdat'taki Fransız Yüksek Komiserliği tam tersi fikirde olduğunu şu raporuyla iddia etmektedir: Kürt isyanı kendiliğinden birdenbire meydana çıkmamış, Kürtler yabancıların kışkırtması ve desteği ile ayaklanmış ve isyan işareti de İstanbul'daki Kürt yanlısı çevrelerden gelmiştir. Ayrıca isyan, İngilizlerin uğradıkları yenilgiden sonra hiç affedemedikleri Mustafa Kemal'e ve Ankara'daki meclise karşı yürüttükleri siyasetin bir parçasıdır. Aynı zamanda isyan Musul komisyonuna karşı Türklerin kendi topraklarındaki Kürtler arasında bile huzuru sağlayamayacağını ispat edecektir.⁵⁷

İsyanda dinin rolü ile birlikte kimlerin nasıl yer aldığını ve isyan için ne

56 Bruinessen, *age.*, s. 430-431; Mumcu, *age.*, s. 13-134.

57 Turan, *3. Kitap*, s.112.; Toker, *age.*, s. 52; Mumcu, *age.*, s. 110.

zamandan beri hazırlık yapıldığını Elçi Kral belirtmektedir: İstiklal Mahkemeleri çalışmalarının doruk noktasına, tabii ki şu an ölüm cezasıyla sonuçlanan Şeyh Sait davasıyla ulaştı. Şeyh Sait'in sorgulanmasında, isyanın lideri olarak Allah'ın parçalanmış imparatorluğunu Müslüman halklar, özellikle de Kürt ve Türkler arasında yeniden teşkil etmek ve Ankara hükümeti tarafından himaye edilen dinsizliği de hedef almak üzere bizzat Allah tarafından yüksek bir emir aldığı ortaya çıktı. Şeyh Sait sözlü olarak şunu ifade etti:

“Artık dinî kanunlar dikkate alınmadığı zaman dünyevi hükümdarlığa karşı isyan kutsal bir vazifedir. Biz kapanan medreseleri tekrar açabilir, şeriat yasalarını tekrar devreye sokabilir ve misilleme hakkına göre dinin emrettiği şekilde yalancının dilini, hırsızın ellerini kesebilirdik. Biz dünyayı peygamberler devrindeki gibi tekrar mutlu kılabilirdik.”

Kışkırtıcıların tasarladığı üzere Genç'teki isyanın milli Kürt ideallerinin dışında gerici bir kökene sahip, cumhuriyete ve cumhuriyetin getirdiği yeniliklere karşı olduğu, kabiliyetli bir şekilde Müslüman fanatizmini ve halkın dinî duygularını speküle ettiği ve bundan Şeyh Sait'in sorumlu olduğu hususunda şüpheye mahal yoktur. Aynı zamanda adli soruşturma, isyanın çok uzun süredir ve iyi hazırlandığını ve isyan fikrinin liderleri arasında İstanbul'daki ve ülkenin diğer şehirlerindeki seçkin Kürtler dışında, Lozan Barış Antlaşması hükümleri doğrultusunda Türkiye'den sınır dışı edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti aleyhtarı faaliyetlerinin merkezi olarak sınıra yakın Suriye, özellikle de Halep, Irak, Musul, Bağdat ve Yunanistan'ı da seçen eski hoşnutsuz Türklerin de bulunduğunu ortaya koymuştur.⁵⁸

Baskın Oran, isyanın Türkiye'deki komünistlerin ileri sürdüğü gibi feodal gerici bir nitelikte olduğunu kabul etmemekte, Şeyh Sait'in de ifade ettiği üzere dinsel nitelikte olabileceğini ya da Kürt milliyetçilik hareketi olarak görülebileceğini ileri sürmektedir. Bunu da şu şekilde gerekçelendirmektedir: İsyanın sadece görünümü dinseldir, çünkü Kürt bağımsızlığı için çalışan Kürt Azadi Cemiyeti, Kürt aşiret insanı üzerinde fazla etki yapamayacağını bildiğinden halkın dilinden anlayan bir din adamını isyanın başına geçirmek zorunda kalmıştır. Bu görüşü bizzat Şeyh Sait'in kayın biraderi olan Azadi lideri Cibranlı Halit Bey, mahkemede verdiği ifadesinde, amaçlarının Şeyh Sait liderliğinde bir Kürt devleti kurmak olduğunu açıklayarak teyit etmiştir. Bilindiği üzere Cibranlı Halit ve eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya ve diğerleri Bitlis Askeri Mahkemesi kararı ile 14 Nisan 1925'te

58 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8342.

kurşuna dizilmiştir.⁵⁹

İsyancıların birinin üzerinde çıkan mektup ise aslında iki yıldır düşünülen isyanın Şeyh Sait'in Kürdistan hükümeti kurmak için dolaştığı Piran'da çıkan çatışma üzerine erken başladığını göstermektedir. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit Bey de Şeyh Sait ve adamları hakkında idam kararını okurken, "Bağımsız Kürdistan gayesinde yürüdünüz, senelerce düşündüğünüz kıyımı yaptınız" demiş ve gerekçeli kararda ise amacın, İslam-Kürt devleti kurmak olduğunu açıklamıştır. Bunun yanı sıra Şeyh Sait'in bacanağı emekli Binbaşı Kasım da mahkemedeki ifadesinde her ne kadar din bir araç olarak kullanılmışsa da isyanın asıl amacının bağımsız bir Kürt devleti olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Son günlerde Fransız hükümetinin Türkiye'den sınır dışı edilen ve Suriye'de bulunan rejim muhaliflerinin Türkiye'ye karşı özel bir dostluk göstermeleri yönünde karar aldığını ve bunun da Türk hükümeti ve basını tarafından takdirle karşılandığına dair Kral'ın ifadesini basılı eserlerle teyit etmek mümkün olmasa da Fransa'nın isyan esnasında nasıl bir kolaylık sağladığını ortaya koymak mümkündür.⁶¹ Nitekim Gazi ve İsmet Paşalar isyanın bastırılması için kısmi seferberlik ilanı kararı almış ve askerın bölgede yığınak yapabilmesi için demiryoluyla sevkini gerekli bulmuştur. Söz konusu demiryolu, Fransız mandasında bulunan Suriye'den geçeceği için Paris'in izni gerekmiş, o izin, 1921 Türk-Fransız antlaşmasının 10. maddesine dayanarak alınabilmiş ve bu sayede asker sevkıyatı yapılarak isyancılar arkadan çevrilebilmiştir.⁶²

3) Şeyh Sait'in İdamı ve Gazeteciler Davası

Elçi Kral, "Şeyh Sait'in İdamı. Gazeteciler Davası. Kürt İsyanının Sonlanması" başlığı altında 18 Eylül 1925'te kaleme alınan üçüncü ve son yazısında Şeyh Sait'in infazı ve isyanın gazetecilerle nasıl ilişkilendirildiği hakkında bilgi sunmaktadır: Şaşırtıcı bir şekilde hızla bastırılan Kürt isyanın lideri Şeyh Sait ve 45 adamı öngörüldüğü üzere 28 Haziran 1925'te Diyarbakır'da idam edildi. Şeyh Sait aleyhine açılan dava sürecinde gerek o gerekse diğer sanıklar kendilerini kandırılmış gösterip tüm kabahatı muhalif basına ve özellikle de İstanbul'dakilere yükledi.

59 Oran, *age.*, s. 265-267; Zürchner, *age.*, s. 202-203; Turan, *3. Kitap*, s.107-108, 120; Toker, *age.*, s.17, 39; Mumcu, *age.*, s. 111-117.

60 Lewis, *age.*, s. 265-266; Turan, *3. Kitap*, s. 109, 122-124; Toker, *age.*, s. 26-27, 31-32, 127-140; Mumcu, *age.*, s. 82, 151-152, 175-181, 185.

61 AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8343.

62 Toker, *age.*, s. 51; Mumcu, *age.*, s. 198, 265-267.

Bu sanıklara göre, basın onların kafalarını karıştırmış ve bugünkü yönetimden, özellikle de cumhuriyetin anayasal biçiminden kurtararak vatana olağanüstü büyük hizmette bulunacakları inancına neden olmuştu. Bunun üzerine savcılık, Kürt isyanı ile muhalif basının ilişkisini araştırmaya başlamış ve isyan öncesi çıkan bazı makalelerin gerçekten hükümete karşı huzursuzluğa sebep olduğu ve şu anki anayasanın zorla değiştirilmesinden bahsettiği sonucuna varmıştır. Bu nedenle en tanınmış muhalif gazeteciler tutuklanmış ve Elâzığ'daki İstiklal Mahkemesi önüne çıkartılmıştır. Tutuklanan bu gazeteciler Tevhid-i Efkâr gibi muhafazakâr gazete başyazarı Velid Bey'den başlayarak liberal ve Terakkiperver Cumhuriyet basını Vatan'ın başyazarı Ahmet Emin Bey gibi muhabirler ve Tanin'den de İsmail Müştak Bey'e (Mayakon) kadar çok farklı siyasi görüş mensuplarından oluşmaktadır.⁶³

Şeyh Sait ve 45 kişinin infazı, Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit Kansu'nun vermiş olduğu idam kararı doğrultusunda 28-29 Haziran gecesinde gerçekleşmiştir. Oysa mahkemenin ilk idam kararında Şeyh Sait ile 48 kişinin idamı söz konusu edilmişken Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey ile Hanili Hacı Salih Bey'in oğlu Hasan'ın idam cezaları ağır hapis cezasına çevrildiğinden 46 kişi idam edilmiştir. Aslında Şeyh Sait ve adamlarının mahkemede basının kendilerini kışkırttıklarına dair ifadelerinden çok daha önce Ankara hükümeti zaten Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 6 Mart 1925'te başta İstanbul'da çıkan Tevhid-i Efkâr, Sebülürreşât, Aydınlik ve Orak Çekiç gibi çok sayıda gazete ve dergiyi kapatmıştır. Bunun yanı sıra özellikle sertlik yanlısı CHP vekillerinin İstanbul basınından duyduğu rahatsızlığı Recep Peker onlara atfen, “zehir yuvaları kurutulmadıkça ulusal kurtuluş, bağımsızlık, mutluluk tehlikededir” ifadesiyle buna zemin hazırlamıştı. Bunun akabinde İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait ve arkadaşlarının itirafları doğrultusunda başta Sebülürreşât, Tevhid-i Efkâr ve Vatan gazetelerinin sahibi ve başyazarı Ahmet Emin (Yalman) ile birlikte Ahmet Şükrü (Esmer), Suphi Nuri (İleri) ve İsmail Müştak (Noyan) da tutuklanmıştır.⁶⁴

Burada Elçi Kral tarafından Tanin muhabiri olarak gösterilen İsmail Müştak daha önce Tanin'de çalışmış olmasına rağmen Şeyh Sait İsyanı nedeniyle istiklal

63 AdR NPA K 780 Z.72/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 2008, s. 8394-8395.

64 Yurdal Demirel, “Şark İstiklal Mahkemesinde Görülen Bir Dava: Gazeteciler Davası”, *İstiklal Mahkemesi Sempozyumu Bildirisi ATAM*, 10-11 Aralık 2015- Adıyaman, Ankara 2016, s. 320; Lewis, *age.*, s. 265-266; Turan, *3. Kitap*, s. 118-119, 122-129; Tokar, *age.*, s. 31-32, 79, 87-88, 127-140; Mumcu, *age.*, s. 105-106, 178-181, 185; Zürchner, *age.*, s. 205.

mahkemesinde yargılanmadan hemen önce Vatan muhabiri ve aynı zamanda İstiklal gazetesi sahibidir.

Elçi Kral, İstiklal Mahkemesi Üyesi Ali Saip Bey hakkında ve isyanla ilişkilendirilen gazetecilerin yargılanması hususunda yorumda bulunmaktadır: İstiklal Mahkemesi Başkanı olarak basın özgürlüğüne karşı militanca tavrı ile tanınan Saip Bey görevlendirilmiştir. Saip Bey, basın özgürlüğünün oldukça kısıtlanması için Büyük Millet Meclisinin yaz tatili döneminden önceki son oturumunda yasa önerisi sunmuştur. Her ne kadar bu yasa önerisi o zaman kabul edilmemişse de Saip Bey'in basın mensupları davasını yürütmekle görevlendirilmiş bulunması, artık fikir özgürlüğünün sınırlandırılmasına dair görüşlerin oldukça önem kazanacağına bir belirtisi olarak değerlendirilmektedir. Bu gazetecilerin davasının önemi, muhalif basının Kürdistan'daki isyan ile somut ilişkisinden ziyade isyana etkisiyle ilgilidir. Bu bağlamda kasıtlı bir unsur bulunmadığından yargılanan gazetecilerin tamamı zaten beraat etmiştir. Savunmaları sırasında sanıklar, kendilerini tamamen ulusal Türk cumhuriyetçisi olarak tanımlamışlar. Ayrıca hiçbir şekilde cumhuriyet aleyhtarı bir tavır içinde bulunmadıklarını, tam tersine yayınlarıyla sadece bugünkü anayasa çerçevesinde demokratik prensipleri açıklamayı ve bu prensipler doğrultusunda yönetim biçimini belirlemeyi amaçladıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu sanıklar, Cumhurbaşkanına gönderdikleri iki telgrafla yanıtları konusunda affedilmeleri için yalvarmış ve yanıldıklarını kabul etmiş, ancak iyi niyetli olduklarını ve rejime ileride hiç zorluk çıkartmayacaklarını ve yönetime de sevinçle itaat edeceklerini temin etmişlerdir. Gazi her iki telgrafi İstiklal Mahkemesine, içeriğinin dikkate alınması talimatıyla sunmuştur.⁶⁵

Öncelikle yukarıdaki yorumda gazetecilerin yargılandığı Elâzığ İstiklal Mahkemesi başkanı olarak Ali Saip'i gösterdiği, oysa Ali Saip'in sadece mahkeme üyesi olduğunu, başkanlığını ise Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde olduğu üzere Mazhar Müfit Bey'in üstlendiğini belirtmek gerekir. Ali Saip Bey ancak Aralık 1926'da istiklal mahkemesi başkanlığını üstlenecektir.

Gerçekten Ali Saip, neredeyse basın özgürlüğünü tamamen yok edecek bir şekilde meclise 3 Aralık 1924 tarihinde Matbuat Kanunu'nda bazı değişiklikler ihtiva eden kanun teklifinde bulunmuştur.⁶⁶ Şeyh Sait İsyanına katılanları yargılayıp infazlarını gerçekleştirdikten sonra Diyarbakır'dan Elazığ'a geçen Doğu İstiklal Mahkemesinde 16 Ağustos'ta yargılanmaya başlanan gazeteciler, Gazi Mustafa

65 AdR NPA K 780 Z.72/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 2008; s. 8395-8396.

66 TBMM Zabit Ceridesi, Devre: II, İçtima: II, C 10, s. 436 (3.12.1340).

Kemal'e çektikleri telgrafın da etkisiyle Toksöz gazetesi sahibi Abdülkadir haricinde bir ay süren duruşma sonucunda beraat etmişlerdir.⁶⁷

Söz konusu basın mensupları ile ilgili Elâzığ İstiklal Mahkemesinin ve Hüseyin Cahit ile ilgili de Ankara İstiklal Mahkemesinin yargılama sonuçlarına dair Kral bir değerlendirmede bulunmaktadır: Bu davalar sonucunda Türkiye'de basın özgürlüğü meselesi hakkında en azından geçici olarak da olsa bir karara varıldı; o da artık işlemediği hususundadır. Hükümet kayıtlarıyla ilgili eleştirel bir görüşe, ancak bu onaylanabilecek durumda olduğu takdirde izin verilmesi mümkündür. Medeni bir biçimde sunulsa ve vatanperver unsurlarla desteklense dahi olumsuz bir eleştiriye artık tahammül etmek mümkün değildir. Bu prensip, dava esnasında İstiklal Mahkemesi Başkanı tarafından defalarca ilan edildi ve sanıklar tarafından da kabul edildi. Davada ilginç bir ara oyun ise sanıklardan Ahmet Emin Bey ile eski başbakan ve feshedilen Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin seçkin liderlerinden Rauf Bey arasındaki mektup değişimidir. Uzun bir süre, ilgi odağı gazeteciler değil, bu büyük muhalif şahsiyetti. Neredeyse Rauf Bey'e karşı da dava açılması söz konusuydu, ancak bu mektup değişiminin cumhuriyet aleyhtarı değil, sadece hükümet karşıtı olduğu tespit edildi. Bu gazeteciler davası ile ilgili diğer ilginç bir sonuç da İstanbul muhalif basınının tanınmış lideri ve Tanin gazetesinin uzun yıllardır sahibi ve başyazarı olan Hüseyin Cahit Bey'in ömür boyu Çorum'a sürgün edilmesidir. Şüphesiz Hüseyin Cahit, en yetenekli Türk gazetecilerinden biri ve Avrupa ölçütlerine göre dahi sıra dışı bir kişiliktir. Üstelik yeni rejimin kurulmasından itibaren büyük bir metanetle, sürekli olarak demokratik tutumuyla övünüp de bunu hiç uygulamaya sokmayan bir partinin diktatörlük rejim metotları karşısında Batının gerçek demokratik ve açıklığa kavuşmuş liberal prensipleri ile mücadele etmektedir. Onun tutuklanma gerekçesi oldukça önemsiz bir konudur. Ondaki bir şekilde kurtulmak istendi ve çıkan ilk ve tek fırsat da ona karşı kullanıldı. Olayın başlangıcı, daha sonra feshedilen Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin Pera'daki lokalinin kapatılmasıdır. Tanin bu haberi hiç yorum yapmadan sadece alaylı bir başlıkla gazetede yayınlayınca kapatıldı ve Hüseyin Cahit bahsedildiği üzere ömür boyu sürgünle cezalandırıldı. Bütün bu tedbirlerin sonucunda tabii ki İstanbul basın dünyasında ses çıkmamaya başlamış, Ankara'yı dahi endişelendirmeye başlayacak ölçüde artık ölüm sessizliği hâkim olmuştu. Ankara'daki kötü nam sahibi İstiklal Mahkemesi Başkanı ve Milletvekili Kılıç Ali Bey, "rejim düşmanı basın şimdiye kadarki başkaldırısından sonra başka bir aşırılığa da kaçtı ve kendiliğinden artık tek bir eleştiride bulunmadı"

67 Turan, 3. *Kıtap*, s. 125-126; Zürchner, *age.*, s. 205.

ifadesiyle şikâyetinde bulundu. Bu ifade tüm bu olanlardan sonra çok acı bir alaydır, çünkü herkes artık istiklal mahkemesine işi düşenin ancak sessiz bir tonda gerçek görüşlerini ifade edebileceğini iyi bilmektedir.⁶⁸ Buradaki yorumunda da Elçi Kral, istiklal mahkemesi başkanını yanlış kişi olarak göstermiştir, oysaki Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya'dır ve Kılıç Ali mahkeme üyesidir.

Elâzığ İstiklal Mahkemesinde 3 Eylül 1925'te görülen davada Mahkeme Başkanı, Ahmet Emin Bey ile Rauf Bey (Orbay) arasında geçen mektuplaşmaya değinerek Rauf Bey'in rejime karşı olup olmadığını Ahmet Emin Bey'e sorduğunda onun demokrasiye bağlı bir kişi olduğu cevabını almıştır. Bu suretle mahkemede Rauf Bey'in adı ilk kez geçmiş ve onun rejime olan tutumu hakkında bilgi istenmiştir. TCP'nin yayın organı olarak kabul edilen Tanin başyazarı Hüseyin Cahit ise aynı partinin İstanbul merkezinin aranması haberini "baskın" diye duyurduğu için Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanmadan önce gazetesi zaten kapatılmıştır. 27 Nisan 1925'te Ankara'da başlayan davada Hüseyin Cahit Yalçın'ın uygar ve özgür dünyada, özellikle halka dayanan cumhuriyet ve demokraside hiç kimsenin düşüncesinden ve mesleğinden dolayı yargılanmayacağını belirterek konuyu basın özgürlüğü açısından ele almaya çalışması bir fayda sağlamamış ve Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya tarafından ömür boyu Çorum'a sürülmüştür.⁶⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Avusturya Elçisi August Kral, Şeyh Sait İsyanının başında kaleme aldığı ilk yazısında her ne kadar isyanın çapının birkaç günde bastırılamayacak kadar geniş olduğunu kabul etse de Kürtlerdeki birliğin genel değil de çok yerel olduğu, üstelik Türk halkından pek destek görmeyeceği için başarı şansının olmadığını öngörmüştür. Buna rağmen Şeyh Sait'in dinî propagandayla bölge halkını planlarına dâhil edip büyük bir isyan çıkartmayı başardığını kabul etmiş ve isyanın tam da Musul'a dair diplomatik görüşmelerin sürdüğü bir sırada çıkmasının Türkiye'nin bu konudaki argümanını şüpheli duruma düşürüp olumsuz yansımaları olacağını tahmin etmiştir. Bu isyanı, CHP içindeki radikallerin rejimin sertleşmesinde ve muhalefetin yanı sıra muhalif basını sindirmede kullanacağını sezmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın da İsmet Paşa'yı Ankara'ya çağırarak zaten Başbakan Fethi Bey'i gözden çıkardığını fark etmiştir. Ayrıca isyanın yapısı ve çıkışı hakkındaki değerlendirmeleri resmî görüşle paralellik teşkil etse de altında yatan

68 AdR NPA K 780 Z.72/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 2008; s. 8396-8397.

69 Turan, *3. Kitap*, s. 126-128; Tokar, *age.*, s. 107-108; Demirel, *agm.*, s. 326.

gerçek nedenin bölge halkının Ankara hükümetinin uygulamalarından duyduğu memnuniyetsizlikten kaynaklandığı eleştirisinde bulunmuştur. Aynı zamanda Türk ordusunun teknik ve materyal eksikliği ile bölgenin olumsuz coğrafi ve meteorolojik durumu nedeniyle isyanı bastırmakta zorluk çekeceği değerlendirmesini yapmıştır. Bunun yanı sıra dinî gerekçelerle çıkan isyanın temelinde Kürtçülük düşüncesinin yattığını belirlemiştir. Ardından Ankara hükümetinin isyana en sert şekilde karşı konulacağı açıklamasının uygulamada zulme neden olabileceği ve bu nedenle Kürtleri düşman etmemek gerektiği hususuna dikkat çekmiştir. Elçi Kral, isyanın hemen bitiminde kaleme aldığı ikinci yazısıyla coğrafi ve hava şartlarının olumsuzluğunun her iki tarafın can kaybına neden olduğunu, fakat bir katliamın söz konusu olmadığını ileri sürmüştür. Üstelik yeni isyanlar yaşanmasını önlemek üzere Ankara hükümetinin bölgede yapacağı idari, sosyal, ekonomik ve hukuki reformların başarı şansının olmayacağına dair tahmininin haklılığını ileriki yıllar da göstermiştir. Buna ilaveten Kürt meselesinin Türkiye açısından hayati derecede önemini fark etmiş ve Kürtlerin yaşadıkları bölgenin yitirilmesinin sakıncasını dile getirmiştir. Aynı zamanda istiklal mahkemelerini, hainleri yargılamak dışında gazeteciler davasında olduğu gibi siyasi amaçla kullanıldıkları ve isyancıların İngiltere ile bağlantısı olduğuna yönelik özel bir gayret içinde oldukları için de eleştirmiştir. Her ne kadar mahkemedeki ifadesinde defalarca kez inkâr etmişse de uzun süreden beri bu konuda hazırlık içinde olduğu ve halkın dini duygularını speküle ettiği için Şey Sait'i isyandan doğrudan sorumlu tutmuştur. İsyancıların infazı sonrası kaleme aldığı üçüncü ve son yazısında bu kez, İstiklal Mahkemesi Üyesi Ali Saip'in basın özgürlüğünün tamamen kısıtlanmasına yönelik daha önce vermiş olduğu kanun teklifinin isyan sonrası uygulanacağını ön görmüştür. Bununla birlikte isyan sırasında sürgün cezası alan Hüseyin Cahit'in, Ankara hükümetinin o dönemdeki demokrasi dışı metotlarına karşı büyük bir cesaretle Batı'nın demokratik değerlerine dayanarak mücadele ettiğini ileri sürmüştür.

Sonuç itibarıyla Şeyh Sait İsyanı konusunda Avusturya arşiv belgelerine dayanılarak yapılan bu çalışmada, Türkiye'de görevli yabancı bir diplomat olarak Avusturya Elçisi Kral'ın isyanı haince nitelendirecek kadar zaman zaman Türkiye'nin resmi görüşüne paralel kanaatler belirtmişse de isyan esnası ve sonrasında Ankara hükümetinin doğru bulmadığı uygulamalarını eleştirmekten çekilmeyecek kadar objektif bir tutum içinde olduğu, isyanla ilgili gündemi takip etmenin ötesinde gerçekçi izlenim, tespit ve analizlerle birlikte isabetli öngörülerde de bulunduğu belirtilmelidir.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları****(AdR (das Archiv der Republik): [Avusturya Cumhuriyet Arşivi],**

AdR NPA K 780 Z.5/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1997; s. 8329-8336,

AdR NPA K 780 Z.34/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 1999; s. 8337-8343,

AdR NPA K 780 Z.72/P, XII (1924-1936), Ohandjanian no. 2008; s. 8394-8397.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aras, İlhami, *Adım Şeyh Said*, İlke Yayınları, İstanbul 1992.

Bruinessen, Martin von, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Demirel, Yurdal, “Şark İstiklal Mahkemesinde Görülen Bir Dava: Gazeteciler Davası” *İstiklal Mahkemesi Sempozyumu ATAM*, 10-11 Aralık 2015-Adıyaman, Ankara 2016, s. 299-344.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkiler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Kahraman, Ahmet, *Kürt İsyanları Tedip ve Tenkil*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Mumcu, Uğur, *Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925*, um:ag Vakfi Yayınları, Ankara 2022.

Mumcu, Uğur, *Kürt Dosyası*, um:ag Vakfi Yayınları, Ankara 2022.

Onay, Abdulkadir, *Türkiye'deki Kürt Ayaklanmaları ve Kürt Ulusçuluğunun Oluşum ve Gelişimine Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dah, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: II, C 10, s. 436 (3.12.1340).

Toker, Metin, *Şeyh Said ve İsyanı*, Thales Kitap, İstanbul 2018.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013.

- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 2. Kitap*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap I. Bölüm*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Zürchner, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2018.